

**Biblioteka
LingVariów**

Tom 23

**Słowiańska
frazeologia gwarowa**

**pod redakcją
Macieja Raka i Kazimierza Sikory**

Uniwersytet Jagielloński
Wydział Polonistyki

SŁOWIAŃSKA FRAZEOLOGIA GWAROWA

Biblioteka „LingVariów”

T. 23

**Redaktor naukowy serii
Miroslaw Skarżyński**

SŁOWIAŃSKA FRAZEOLOGIA GWAROWA

pod redakcją
Macieja Raka i Kazimierza Sikory

Z prac Wydziału Polonistyki Uniwersytetu Jagiellońskiego

Biblioteka „LingVariów” T. 23

SŁOWIAŃSKA FRAZEOLOGIA GWAROWA

pod redakcją

Macieja Raka i Kazimierza Sikory

**Księgarnia Akademicka
Kraków 2016**

Recenzenci

prof. dr hab. Wiesław Boryś
prof. dr hab. Adam Fałowski
prof. dr hab. Stanisław Koziara
dr hab. Alicja Nowakowska, prof. UW.

Redakcja

Justyna Wójcik

Korekta

Karolina Bogacz i Magdalena Romanowska

Skład i łamanie

Małgorzata Manterys-Rachwał

Okładka

Paweł Sepielak

Publikacja dotowana przez Wydział Polonistyki UJ

ISBN 978-83-7638-738-3 (wersja papierowa)

ISBN 978-83-7638-739-0 (e-book)

<https://doi.org/10.12797/9788376387390>

© Wydział Polonistyki UJ oraz autorzy

KSIĘGARNIA AKADEMICKA

ul. św. Anny 6, 31-008 Kraków
tel./faks: 12 431 27 43, 12 421 13 87
e-mail: akademicka@akademicka.pl

Księgarnia internetowa:

www.akademicka.pl

SPIS TREŚCI

WSTĘP	7
-------------	---

ZAGADNIENIA OGÓLNE

ANNA TYRPA, Co wiemy o frazeologii gwarowej w 2015 roku?	13
MACIEJ RAK, Czego nadal nie wiemy o frazeologii gwarowej?	31
KAZIMIERZ SIKORA, „Komu Pan Bóg rozum odbiera?” – czyli kilka uwag na temat pragmatyki przysłów	43
ОЛЕНА ВІТАЛІВНА ДЕХТЯРЬОВА, Щодо визначення поняття діалектна фразеологічна одиниця (на матеріалі художніх творів західноукраїнських письменників) ...	53

FRAZEOGRAFIA GWAROWA

FABIAN KAULFÜRST, Dolnoserbaska frazeologija. Aktualna żelabność mjazy rewitalizaciju rěcy a historiskeju frazeologiju	65
LIDIA PRZYMUSZAŁA, O problemach leksykograficznego opisu frazeologii w słownikach gwarowych (na przykładzie <i>Słownika gwar śląskich</i>)	75

FRAZEOLOGIA ŹRÓDŁEM WIEDZY O CZŁOWIEKU

MACIEJ RAK, Wartościowanie w animalistycznej frazematyce gwar polskiego Podtatrza	89
KATARZYNA KONCZEWSKA, Frazeologizmy i paremie białoruskich gwar grodzieńskich jako źródło rekonstrukcji obrazu świata mieszkańców wielonarodowościowego regionu	109
MAGDALENA DUDA, Ciało człowieka we frazeologii okolic Tarnowa	125
НАТАЛІЯ ХІБЕБА, Бойківські весільні фразеологізми: етнокультурне прочитання	137

SACRUM I PROFANUM

Галина Тимошик, Паремії зі святописемними антропонімами в лексикографічному збірнику <i>Галицько-руські народні приповідки</i> Івана Франка	157
EMIL POPŁAWSKI, Święty Mikołaj w polskiej gwarowej przestrzeni paremiologicznej. Glosa do kulturowego wizerunku biskupa Miry	183

RENATA DŹWIGOŁ , <i>Ś siebie mo diabol pociechę</i> . O charakterze człowieka na podstawie frazeologizmów i paremii z pola leksykalno-semantycznego <DIABEL>	195
ІРИНА ЧИБОР , Етнокодуння міфологічних уявлень про чорта в українській діалектній фразеології	209
ЗОРЯНА ВАСИЛЬКО , Інтерпретація паремій із мікрообразом-символом <i>сонце</i> в лексикографічному збірнику <i>Галицько-руські народні приповідки</i> Івана Франка	219
МОНІКА ВУЛАВА , Paralusz i inne „odmiany złośliwych diablów”, czyli o związkach między chorobą a diabłem we frazeologii gwarowej.....	229

BIEDA

ЕВА МЛЫНАРЧЫК , Językowy obraz pożywienia ludności wiejskiej w sytuacjach niedostatku materialnego (na przykładzie wybranych frazemów).....	253
ІЛОНА ГУМОВСКА , Językowy obraz biedy w związkach frazeologicznych i paremiach o charakterze gwarowym	267

RENATA DŹWIGÓŁ
UNIwersytet Pedagogiczny im. KEN, Kraków

Ś CIEBIE MO DIOBOŁ POCIECHĘ.
**O CHARAKTERZE CZŁOWIEKA NA PODSTAWIE
FRAZEOLOGIZMÓW I PAREMII Z POLA
LEKSYKALNO-SEMANTYCZNEGO <DIABEL>**

Tytułowe powiedzenie jest ironicznym określeniem złego człowieka, odnotował je w swych zbiorach przysłów cieszyńskich Józef Ondrusz (1954: 117, 1960: 194). W tytule mojego artykułu pojawiło się nieprzypadkowo, chciałabym bowiem poddać analizie sposoby wyrażania we frazeologii i paremiologii gwarowej znaczenia ‘ktoś jest złym człowiekiem’. Jest to nie tyle jedna z wielu bardzo różnych cech, które składają się na to, co określamy mianem charakteru człowieka, ile jedno z dwóch opozycyjnych wobec siebie wartościowań lub jedna z dwu ocen postępowania człowieka, przede wszystkim stosunku człowieka do innych ludzi: por. *zły (jak diabeł) – dobry (jak anioł)*.

Moim celem jest ukazanie, jak znaczenie ‘ktoś jest złym człowiekiem’ jest konceptualizowane, jak jest obrazowo przedstawiane w polskich gwarowych frazeologizmach i paremiach z pola leksykalno-semantycznego <DIABEL>. Mam przy tym świadomość, że prezentowane jednostki frazeologiczne i paremiologiczne służące nazywaniu złego człowieka, ale też mówieniu o nim, różnią się pod względem znaczeniowym, nie są zatem synonimiczne. Nazywają utrwaloną cechą, jaką jest bycie złym człowiekiem, kładą nacisk na różne jej aspekty, uwypuklają różne sposoby przejawiania się tej cechy, przywołują jakieś nienazwane precyzyjnie złe uczynki, które o tej cesze świadczą, tę cechę niejako dokumentują. Warto dodać, że w przypadku niektórych jednostek analizowane znaczenie (‘ktoś jest złym człowiekiem’) jest tylko jednym ze znaczeń, co będę zaznaczać podczas prowadzonej analizy. Jednostki, które zgromadziłam na jej potrzeby, pochodzą z drukowanych źródeł leksykograficznych. Jako gwarowe – zgodnie z wieloletnią tradycją –

potraktowałam frazeologizmy i przysłowia kaszubskie, mimo że od 2005 r. kaszubszczyzna ma urzędowy status języka regionalnego.

Jako że wielokrotnie pod względem zastosowanego obrazowania jednostki gwarowe nie różnią się od jednostek, które w słownikach mają dokumentację pochodzącą z języka literackiego, ogólnego, częściowo zaprezentuję i te jednostki (niegwarowe). Uwaga ta dotyczy przede wszystkim materiału wyekscerpowanego z NKPP. Podczas jego prezentacji w kwadratowych nawiasach zostaną podane uproszczone skróty źródeł¹ po to, żeby wskazać skąd (tj. z jakiego źródła – dokumentującego polszczyznę gwarową czy polszczyznę dialektalną) autorzy hasła w NKPP cytują daną jednostkę.

Znaczenie ‘ktoś jest złym człowiekiem’ we frazeologii jest wyrażane za pomocą porównania złego człowieka do diabła. To najprostszy sposób konceptualizacji tego znaczenia. Przykładem wyrażenia porównawcze realizujące schemat KTOŚ JEST TAKI JAK DIABEŁ, które posiadają także drugie znaczenie ‘ktoś się mocno złości, łatwo wpada w gniew’:

zły jak czart/jak bies (jaki)/jak lucyfer: *zły jak czart/czert* (NKPP III: 904, *zły 74* [Lud, Ondrusz]; SGŚ VI: 24; SFŚI: 489); *zły jak bies/jak bies jaki* (NKPP III: 904, *zły 74* [Kolberg, Lud]); *zły jak lucyfer* (NKPP III: 904, *zły 74* [Wisła]);

zły jak sto diablów: *zły jak sto diablów* (SFŚI: 489); *zły jak sto djablów* (SGK I: 210);

zły jak diabła starka: *zła jak djablå starka* [‘babka diabła, szczególnie *Lęcëpra*, wzbudzająca wśród rzeszy diabelskiej większy strach aniżeli sam wnuk’] (SGK I: 214).

Wymienione frazeologizmy różnią się intensyfikacją wyrażanej cechy, jest ona silniejsza dzięki: po pierwsze – zmnożeniu istot diabelskich (*sto diablów*), po drugie – dzięki przywołaniu innej istoty diabelskiej, która jak się okazuje, w rodzinie diabelskiej ma wyższą pozycję niż sam diabeł (babka diabła). Dodajmy, że obraz diabelskiej rodziny został tu ukształtowany na podobieństwo stosunków, jakie zapewne panowały dawniej w niejednej tradycyjnej wiejskiej rodzinie.

O intensyfikacji omawianego znaczenia (‘ktoś jest złym człowiekiem’) można też mówić, biorąc pod uwagę wyrażenie porównawcze KTOŚ JEST GORSZY NIŻ DIABEŁ, którego komponentem jest przymiotnik w stopniu wyższym:

¹ Uproszczone, czyli np. *Lud, Wisła* – sam tytuł czasopisma, bez numeru tomu i numeru strony, podobnie *Swarsz, Ad* (Samuel Adalberg), *Red* (materiały przekazane przez członków zespołu redakcyjnego NKPP pochodzące z mowy żywej, z lat 1900–1957) i inne skróty. Wykaz wszystkich skrótów – zob. NKPP IV: 28–155.

gorszy jak sam diabel/gorszy niż diabel: *won je gorszy jak sam djabel* (NKPP III: 904, *zły* 94 [Cejnowa]).

To wyrażenie porównawcze jest składnikiem przysłowia, odnotowanego w dwóch formach: *Zły człowiek gorszy niż diabel*; *Człowiek zły gorszy jest niż diabel* (NKPP I: 387, *człowiek* 206 [Ad, SJS]).

Przekonanie, że zły człowiek jest bardzo niebezpieczny (bardziej niebezpieczny niż sam diabel), zostało zawarte nie tylko w powyższym, ale również w następującym przysłowiu kaszubskim: *Lepi miec z bièsę do czénieniá jak s nim* (NKPP I: 105, *bies* 5 [Cejnowa, Ad]).

Innym sposobem mówienia o złym człowieku – które służy nie tylko podkreśleniu negatywnej oceny jego postępowania, ale przede wszystkim „bezużyteczności” dla innych – jest użycie frazeologizmów realizujących schemat KTOŚ JEST DIABŁA WART, czyli ‘nic nie wart’. W gwarze Dębna w Górach Świętokrzyskich, jak podaje autor słownika frazeologicznego tej gwary, Maciej Rak, występują dwa frazeologizmy: o funkcji przymiotnika *diabla wart* oraz o funkcji czasownika *diabla wartać*. Mówi się z potępieniem o kimś, że jest *diabla wart* (przym.), jeśli ta osoba ‘postępuje niezgodnie z wiejskim kodeksem zachowań, czyli nie szanuje rodziców, źle traktuje dzieci oraz nadużywa alkoholu’ (SFGD: 47), natomiast z niechęcią mówi się o kimś, że *diabla wartać* (czas.), jeśli ten człowiek ‘zawodzi oczekiwania, postępując albo zachowując się inaczej, niż tego zyczyliby sobie inni’ (SFGD: 47).

Kolejnym sposobem mówienia o złym człowieku jest wyrażanie przekonania, że jest on diabłem. Ten schemat konceptualizacji (KTOŚ JEST DIABŁEM) realizują następujące frazeologizmy:

diabel/diachliniec nie człowiek [także: ‘z podziwem o człowieku’]: *diabel nie (ktoś): to djabyu nie luże* ‘o kimś bardzo złym, okrutnym’; *djobeu nie baba* (SGP V: 512); *diachliniec nie człowiek* ‘o bardzo złym człowieku’: *to je djaxlińc nie čłowék* (SGP V: 528; SGK I: 217);

czart z piekła rodem [także: o zwierzęciu]: *czart z piekła rodem* ‘przezwiśko złego człowieka lub zwierzęcia’ (SGŚ VI: 23–24);

to jest kawał diabła/biesa/szatana bez jikrów: *To je kawał djåbla/bésa/šatana bez jikróv* [‘łydek’] ‘o człowieku niegodziwym’ (SGK II: 150) – por. *šatan bez jikróv* ‘przezwiśko’ (SGK II: 105);

to jest prawdziwy diabel/purtek, tylko mu rogi przyprawić: *Tě je právžěví djåbel, le ce rogi přesažec* (SGK I: 211); *Tě je právžěví purtek* [‘diabel’], *le ce rogi přepřaříc* [‘przytwierdzić’] (SGK IV: 163²).

² Por. *rogi komus přepřaříc* ‘o człowieku niedobrym’ (SGK IV: 163).

Inny sposób konceptualizacji znaczenia ‘ktoś jest złym człowiekiem’ można zapisać w postaci schematu KTOŚ JEST DZIEŁEM DIABŁA. W ten sposób jest wyrażane przekonanie, że zły człowiek nie jest boskim stworzeniem, a właśnie dziełem diabła (por. *brudny jak nieboskie stworzenie* dosł. ‘jak diabeł’), co z kolei można interpretować jako nawiązanie do kosmogonii ludowej. Schemat ten realizują następujące frazeologizmy:

kogoś diabeł stworzył, nie Bóg: *diabeł go stworzył, nie Bóg* (NKPP I: 426, *diabeł* 27 [Ad]) ‘o złym człowieku’, także: ‘o człowieku krnąbrnym, upartym’;

diabelskie/diable/czartowskie nasienie: *diabelskie nasienie* ‘o człowieku: zły niegodziwy’ (SGP V: 503³); *djâblë naseńë* ‘o człowieku złym, niegodziwym’ (SGK III: 193; SGP V: 523); *čartovské naseňë* ‘człowiek niegodziwy’ (SGK I: 161);

diabli pomiot ‘o człowieku złym, niegodziwym’: *djabl'i puomiot* (SGP V: 523).

We frazeologii zły człowiek jest przedstawiany także jako ten, który uległ diabelskiej pokusie, ten, którego diabeł skusił do popełnienia czegoś, co wykracza poza ogólnie przyjęte zasady moralne albo co jest grzechem. Frazeologizmy realizują schemat KTOŚ ULEGŁ POKUSOM DIABŁA. Ich znaczenie odnosi się do jakichś niezdefiniowanych precyzyjnie jednostkowych złych uczynków (wszystkie jednostki mają w składzie czasowniki dokonane):

komuś diabeł strzelił do głowy: *diabeł (komuś) strzelił do głowy* ‘ktoś posłuchał podszeptów diabła, uległ złym pomysłom’ (SGK V: 518), ‘dał się skusić diabłu’;

ktoś popasł diabła za rogi: (*kiegoś*) *diabła popasć, popasć diabła za rogi* ‘diabeł kogoś podkusił?’ (SGP V: 514); *diabła popasć* ‘dać się skusić diabłu?’ (SGŚ VII: 40; SFŚI: 110).

Do złego człowieka odnoszą się również frazy realizujące schemat KOGOŚ DIABEŁ KUSI:

kogoś diabeł kusi: *jeho diabeł wjedno* [‘zawsze, stale, ciągle’] *kusi* (NKPP I: 427, *diabeł* 31 [Cejnowa]);

kogoś diabeł na coś podwodzi: *Co się nie godzi, co bardziej szkodzi, na to chęć i czart bardziej podwodzi; Co się nie godzi, na to czart bardziej podwodzi /*

³ Por. *diabelskie nasienie* ‘o roślinie: kłująca’.

na to czart podwodzi (NKPP I: 692–693: *godzić się* 4 [Wójcicki, Brz, Swarsz, SJS]) ‘zło, którego symbolem jest diabeł, przyciąga człowieka’⁴.

Wyraźnie dydaktyczny charakter ma powiedzenie pochodzące z gwar śląskich, występujące tylko w rozkazniku *Niech cię szatan nie kusi* ‘formuła wyrażająca ostrzeżenie: opamiętaj się, nie ryzykuj niepotrzebnie’: *ńex će šatan ńe kuši* (SFŚI: 309).

Powiedzenie *Tys to diabłu z worka ucièk?* [Świątek]; *Tys to, ptosku, diebłu z worka ucièk* [Wisła] ‘tak pytają przychwyconego na gorącym uczynku’ (NKPP I: 436, *diabeł* 147) realizuje schemat KTOŚ JEST ZDOBYCZĄ, ŁUPEM DIABŁA⁵.

Jeszcze inny sposób konceptualizacji znaczenia ‘ktoś jest złym człowiekiem’ obrazuje schemat KTOŚ JEST WŁASNOŚCIĄ DIABŁA, w który wpisują się:

- frazeologizm **kogoś wziął diabeł za swoje**: *Wziął diabeł za swoje* ‘tzn. już dawno wart był piekła’ (NKPP I: 436, *diabeł* 155 [Gloger]);
- przysłowia: *Nie weźmie diabeł złego, bo wie, że jego* [Red]; *Nie weźmie diabeł złego, bo wie, że i tak jego* [Swarsz]; *Nie weźmie czart złego, bo i tak jego* [Orli Lot]; *Nie weźmie zły złego, bo wie, że już jest jego* [Lompa]; *Złe nie weźmie złego, bo wie, że i tak jego* [Urzędowska]; *Nie bierze diabeł złego, bo pewny, że jest jego* [Lompa]; *Nie weźmie lichy złego, bo wie, że jego / bo to porcja dla niego* [Ad]; *Złego diabeł nie weźmie, bo go dawno ma* [Ad]; *Czart ze złym nie uciecze* [Ad, Swarsz]; *Złego Pón Bóg nie chce, a diabeł oń nie dbo, bo wie, że mu sie nie straci* [Broda] (NKPP III: 902, *zły* 33).

Znaczenie ‘ktoś jest złym człowiekiem’ jest obrazowo wyrażane także we frazeologizmach, które są pogłosem wierzeń ludowych w oddanie przez człowieka duszy diabłu, który to akt był dokonywany (zgodnie z przekonaniem wierzniotwymi) poprzez podpisanie przez człowieka cyrografu – w swoim, ale też cudzym imieniu, zdarzało się bowiem, że w ten sposób matka, będąca czarownicą, oddawała diabłu swą córkę. Frazeologizmy realizują schemat KTOŚ ODDAŁ DUSZĘ DIABŁU:

ktoś oddał duszę/oddal się diabłu: *oddać duszę diabłu* ‘przekazać we władanie, poddać pod rozkazy, oddać w niewolę, zapisać diabłu’ (SGP V: 515); *oddâl sã djãbłu* ‘zapisał się diabłu’ (SGK I: 184);

ktoś podpisał kogoś diabłu: (*kogoś*) *diabłu podpisać* ‘zaprzedać, zapisać kogoś diabłu’ (SGP V: 514).

Taki sposób obrazowania omawianego znaczenia, czyli KTOŚ ODDAŁ DUSZĘ DIABŁU, można interpretować jako próbę odpowiedzi na pytanie: dlaczego

⁴ Por. przysłowie: *Do tego nas chętkã ciągnie, co się nie godzi* (NKPP I: 692–693, *godzić się* 4).

⁵ Por. przysłowie *Czart nie śpi, lecz łowi* (NKPP I: 427, *diabeł* 36).

ktoś jest złym człowiekiem?, skąd pochodzi zło manifestujące się w postępowaniu tego człowieka?

Inną odpowiedzią na te pytania jest przekonanie, że człowiek jest zły, tzn. czyni zło, źle postępuje, ponieważ został opętany przez diabła – por. *opętał kogoś diabeł/zły duch* ‘ktoś został zniewolony przez złe moce, pozostaje pod wpływem diabła, demonów itp.’: *opyntou go zly dux; uopyntou go dóbou* (SFŚl: 321). Śladem wiary w opętanie człowieka przez diabła – które polega na tym, że diabeł wchodzi w ciało człowieka i obejmuje nad nim (tj. nie tylko nad jego ciałem, ale i nad całym człowiekiem) władzę – są frazeologizmy realizujące schemat KOGOŚ DIABEŁ OPĘTAŁ:

diabeł kogoś opętał: *diabeł (kogoś) opętał* ‘o człowieku postępującym źle lub podlegającym wpływom złych mocy’ (SGP V: 517); *(czy) diabeł kogoś opętał* ‘o kimś czyniącym zło, zachowującym się niegodziwie, nikczemnie’: *djoubou go uopyntou* (SFŚl: 88);

Czy/chyba cię diabeł opętał?: *czy diabeł (kogoś) opętał* ‘o kimś czyniącym zło, zachowującym się niegodziwie, nikczemnie’ (SGŚ VII: 39); *Čy go djoubou opantou?* (SFŚl: 88); *Čë cq djâbel opatâl?! Jes tË opatoni?* (SGK IV: 52); *chyba/czy (kogoś) diabeł opętał* ‘o kimś czyniącym zło, zachowującym się nie normalnie’ (SGP V: 516–517); *Čë ce djâbel utrâpil?* [‘opętał’] (SGK V: 379);

diabłem opętany: *diabłem opętany* ‘o człowieku złym, niegodziwym, nikczemnym’ (SGŚ VII: 40; SFŚl: 111);

opętany/omotany diabłem: *opętany/omotany diabłem* ‘o człowieku złym, niegodziwym’ (SGK III: 288; SGP V: 513).

Prymarnym znaczeniem czasownika *opętać* jest znaczenie: ‘nałożyć, założyć pęta na przednie nogi koniom, bydłu’, drugim – znaczenie metaforyczne wyrażające się we frazie *diabeł kogoś opętał* (por. SGK IV: 52). Biorąc pod uwagę kolejne frazeologizmy – nazywające nie tylko opętanie człowieka przez diabła, ale i całkowite podporządkowanie człowieka diabłu, które wyraża się w czynieniu przez niego zła – należy zwrócić uwagę na to, że opętanie zostało w tych frazeologizmach udosłownione, dzięki wykorzystaniu obrazów unaoczniających, jak diabeł bierze człowieka w posiadanie: nakłada na złego człowieka pęta; przywiązuje się do złego człowieka (sznurem); przywiązuje złego człowieka do siebie sznurem, powrozem, łańcuchem; ciągnie złego człowieka na powrozie. Oto odpowiednie jednostki:

diabeł się do kogoś przywiązał: *diabeł się (do kogoś) przywiązał* ‘o kimś opętany przez diabła’ (SGP V: 518);

diabeł kogoś obsznurował: *Tak do ně lazi, jakbĕ go purtk obšnurovãł; Jes tě přez djãbla obšnurovóni?* (SGK V: 278⁶);

diabeł kogoś ciągnie na powrozie: *Skorno diôbel kogos na nitkę chwěcy, to go wnet na powroze pocygnie dalij* (NKPP I: 435 [Roppel])⁷;

diabeł ma kogoś na swojej uździe: *Mĕxãlk* [‘zły duch, diabeł’] *mã kogos na swoje uzze* ‘ktoś całkowicie uległ diabłu’ (SGK III: 105);

diabeł kogoś na łańcuchu uwiązał: *Slĕžĕ purtce* [purka ‘zły duch, diabeł’], *a on ce na lińcux uřĕši* [‘uwiąże’] (SGK IV: 229) ‘o człowieku, który czyniąc zło, pogrąża się w upadku moralnym’.

Zły człowiek został tu przedstawiany jako ten, który popadł w diabelską niewolę, jest całkowicie od diabła zależny. Podobne obrazowanie występuje w omówionych wcześniej jednostkach realizujących strukturę KTOŚ JEST ZDOBYCZĄ, ŁUPEM DIABŁA.

O tym, że zły człowiek jest przez diabła zniewolony, ubezwłasnowolniony, przekonuje też przysłowie kaszubskie, które przybrało formę przestrogi: *Šlužĕ purtce, a straciš volnosc* (SGK VI: 97).

Pogłosem wierzeń ludowych w opętanie człowieka przez diabła jest także frazeologizm w *kogoś diabeł wstąpił*, który został użyty w przysłowiu odnoszącym się do złego człowieka: *W kogo diabeł raz wstąpi, tego nie opuści* (NKPP I: 436, *diabeł* 148 [Brz, Swarsz]) ‘człowiek zły nie rokuje nadziei na poprawę’ (Zgólk VIII: 345). Schemat W KOGOŚ DIABEŁ WSTĄPIŁ realizują frazeologizmy:

diabeł w kogoś wstąpił: *diabeł (w kogoś) wstąpił* ‘zły duch kogoś opętał’ (SGP V: 518); *diabeł w niego wstąpił* (NKPP I: 429, *diabeł* 56 [Red]) ‘ktoś został opętany przez diabła’, także: ‘ktoś mocno się złości, łatwo wpada w gniew’;

jakby w niego diabeł wstąpił: *jakby w niego zle wstąpiło* ‘pogłos wierzeń ludowych o opętaniu przez diabła’ (NKPP III: 878, *zle* 21 [Red]).

O złym człowieku mówi się również obrazowo jako o tym, któremu ktoś inny zadał diabła. Ten sposób konceptualizacji znaczenia ‘ktoś jest złym człowiekiem’ jest kolejną już próbą odpowiedzi na pytanie: dlaczego ktoś jest złym człowie-

⁶ Por. *obšnurovac* ‘obwijać, owinać sznurem’, ‘opanować, ogarnąć złym wpływem’.

⁷ Por. przysłowia, które wyrażają podobne znaczenie: *Pozwól diabłu jeden włos, on cię całego pochwyti/to on za cały łeb złapie* (NKPP I: 435, *diabeł* 133 [Ad]); *Gdy dasz diabłu palec, to za całą rękę chwyta; Nie dawaj diabłu palca, bo porwie całą rękę* (NKPP II: 771, *palec* 4 [SJS, Bystroń] – por. łac. *Si digitum porrexeris, manum invadet* ‘Daj mu palec, on za rękę chwyta’). Por. też *Nie dawaj diabłu palca, bo porwie całą rękę* ‘nie ryzykuj żadnego kontaktu z kimś niepewnym’ (Zgólk VIII: 345).

kiem? z wykorzystaniem przy tym wierzeń ludowych [por. KTOŚ ODDAŁ DUSZĘ DIABŁU, KOGOŚ DIABEL OPĘTAŁ]. Zgodnie z nimi czarownica może zadać diabłu w pokarmie, w napoju, np. w wódce, i diabeł tą drogą dostaje się do wnętrza ciała człowieka, a w konsekwencji obejmuje nad człowiekiem władzę. Śladem tych przekonań wierzeniowych są frazeologizmy realizujące schemat KTOŚ ZADAŁ KOMUŚ DIABŁA:

ktoś jest diabłem podfutrowany: *diabłem być podfutrowanym* ‘o kimś bardzo złym’ (SGP V: 514 [ciesz.]); *diabłem być podfutrowanym* ‘o człowieku złym, niegodziwym, nikczemnym’ (SGŚ VII: 40), ‘być bardzo złym’: *djobłym je podfutrowany* (SFŚI: 110 [Ondrusz]);

ktoś ma diabła (w brzuchu): *mieć diabła w brzuchu* ‘być złym’ (SGP V: 515); *Osamątoni* [‘opętany] *mã djãbla v břěxu* (SGK III: 338); *on/ona mã jurka* ‘o kimś *očařinim* [‘oczarowanym’] lub opętanym’ (SGK II: 112) – por. *jurk, jěrk* ‘zły duch w postaci robaka czy włosa, którego czarownica zadaje ludziom w chlebie lub *na xlebě pod masłą*, w strawie, napojach, np. piwie, owocach, a nawet w tabace do zażywania’ (SGK II: 112⁸).

We frazeologizmie *ktoś ma diabła w brzuchu* związek złego człowieka z diabłem jest obrazowo przedstawiany jako przebywanie diabła we wnętrzu ciała człowieka. Podobny typ obrazowania został zastosowany w innych frazeologizmach odnoszących się do złego człowieka. Realizują one następujące schematy:

W KIMŚ DIABEL SIEDZI

diabeł w kimś siedzi: *diabeł (w kimś) siedzi* ‘o człowieku postępującym źle lub podlegającym wpływom złych mocy’ (SGP V: 517);

kogoś diabeł podsiadł: *juž go zaš diabol podsiod* (NKPP I: 429–430, *diabeł* 63 [Ondrusz]);

podsiadły diabłem: [ciesz.] *podsiadły djobłym* ‘opętany przez diabła’ (SŁ NKPP: 226);

diabłem podsiadły: *Diobłem podsiadły, nie usiednie* (NKPP I: 429–430, *diabeł* 63 [Ondrusz]) ‘o złym człowieku’, także: ‘o człowieku ruchliwym, niespokojnym’ [?];

⁸ *Jurka* można komuś nie tylko *zadac*, ale i *včařec, žěčěc, vsažěc jak zelé* lub nawet *vrěpnoc* ‘mocno wbić’.

KTOŚ MA DIABŁA W SOBIE

ktoś ma diabła w sobie: *diabla mieć w sobie* (NKPP I: 429, *diabel* 56 [Wójcicki]) ‘o złym człowieku’, także ‘o kimś, kto się mocno złości, łatwo wpada w gniew’; *diabla mieć (w sobie), mieć (gdzieś) diabła* ‘być opętany przez złe moce, podlegać wpływom diabła, mieć z nim konszachty’: m.in. *Ķej babë pëřo i pëčo, të one djåbla majõ v sobë* (SGK I: 210; SGP V: 514) ‘są złe, tj. złością się, są zdenerwowane’ – por. *mieć w sobie diabła* ‘być złym, niespokojnym, złośliwym człowiekiem’ (Zgółk VIII: 344);

diabeł wcielony: *diabeł wcielony* ‘o kimś bardzo niedobrym, złym, jak sam diabeł’ (SGP V: 512⁹); *To diabeł wcielony; To diabeł wcielony, nie człowiek* (NKPP I: 436, *diabeł* 145 [Goldstein, SJS]) ‘ts.’, także: ‘z podziwem o człowieku’;

KTOŚ MA DIABŁA ZA SKÓRĄ/POD SKÓRĄ

ktoś ma diabła/czarta za skórą: *mieć diabła za skórą; wõn má diåbla za skórą* (NKPP I: 433, *diabeł* 107 [Cejnowa]); *mieć diabła za skórą* ‘mieć konszachty z diabłem, słuchać jego podszeptów’ (SGP V: 515); *mieć czarta/diabła za skórą* ‘być człowiekiem złym, niegodziwym, nikczemnym’: *đõbõa mo za skûrum* (SFŚI: 212); przysł.: *Rzyko pod świyntom figurom, a mo diõbla za skórom; Modli sie pod figurom, a djõbla mo za skórom; Modli sie pod figuróm, a mo czerta za skórom* (SFŚI: 212) ‘o człowieku złym odbywającym praktyki religijne’, także: ‘o człowieku fałszywym, obłudnym, udającym pobożnego’ (zob. Tyrpa 2005: 62);

ktoś nosi diabła pod skórą: *nosić diabła pod skórą* ‘być człowiekiem złym, niegodziwym, nikczemnym’: *õn xyba nõi đõbõa pot skórom* (SFŚI: 311);

diabli komuś w skórze siedzą: *A diabli komuś w skórze siedzą* ‘przekleństwo’: *A diabli ci w skurze siedzóm* (SFŚI: 3).

Kolejnym sposobem obrazowego przedstawiania we frazeologii i paremiologii znaczenia ‘ktoś jest złym człowiekiem’ są jednostki ukazujące diabła przebywającego blisko ciała człowieka. Realizują one następujące schematy:

KTOŚ MA DIABŁA ZA USZAMI

ktoś ma diabła za uszami: *mieć diabła za uszami* ‘mieć konszachty z diabłem, słuchać jego podszeptów’ (SGP V: 515);

⁹ W tym samym znaczeniu został zapisany frazeologizm *diabeł wściekły*.

komuś diabeł szepce do ucha: *Mëxelk* [‘zły duch’] *šepce mu do uxa* (SGK III: 165)¹⁰;

KTOŚ MA DIABŁA ZA KOŁNIERZEM / W KAPTURZE / W ZANADRZU

komuś diabeł za kołnierzem siedzi: (*komuś*) *diabeł za kołnierzem siedzi* ‘o kimś niedobrym, słuchającym podszeptów diabła’ (SGP V: 518); *jemu diabeł za kòłnièrzę sedzi* (NKPP I: 433, *diabeł* 107 [Cejnowa]);

ktoś ma diabła za kołnierzem: *mieć diabła za kołnierzem* (NKPP I: 433, *diabeł* 107 [Swarsz]);

komuś diabli w kołnierz wleźli: *diabli mu w kołnierz wleźli* (NKPP I: 433, *diabeł* 107 [Niezabitowski]);

ktoś wypędził komuś diabła z kołnierza: *wypędził mu diabła z kołnierza* (NKPP I: 433, *diabeł* 107 [Pauli]);

ktoś nosi diabła w kapturze: *diabła nosi w kapturze* (NKPP I: 433, *diabeł* 107 [Kolberg]); przysł.: *Mnich diabła w kapturze nosi* (NKPP II: 511, *mnich* 5 [Milewska, Wisła XV]);

ktoś jest diabłem podszyty: *diabłem podszyty* (NKPP I: 429–430, *diabeł* 63 [Red]); *diabłem podszyty* ‘o kimś złym’ (SGP V: 513)¹¹.

Przekonanie, że zły człowiek pozostaje w zażyłych stosunkach z diabłem, w przysłowiach i frazeologizmach jest również obrazowo wyrażane z wykorzystaniem relacji rodzinnych, przy czym nie tyle brana jest pod uwagę najbliższa rodzina¹², co rodzina dalsza, diabeł jest bowiem przedstawiany jako kum – por. *kumać się z diabłem* ‘wchodzić z kimś złym w konszachty, zażyłość’ (SGP V: 515)¹³ –

¹⁰ Por. *Kto klnie, temu diabeł na karku siedzi, a do ucha dmucha* (Tyrpa 2005: 129). Por. też KTOŚ MA DIABŁA NA GRZBIECIE przysł. *Kto szepce, ten ma diabła w krzepce* [‘na grzbiecie’] (NKPP III: 391, *szeptać* 2 [Karł SGP]); *Xto šepce, mǎ djǎbla w křepce* ‘o kimś, co w obecności innych szepce komu do ucha’ (SGK I: 211), ‘o szeptaniu, które zostało tu utożsamione z plotkowaniem’. To ostatnie może doprowadzić do niesnasek i kłótni pomiędzy ludźmi, często jest też grzechem przeciwko ósmemu przykazaniu (*Nie mów fałszywego świadectwa przeciw bliźniemu swemu*).

¹¹ Por. *mieć diabła za pazuchą* ‘być złym, niespokojnym, złośliwym człowiekiem’ (Zgółk VIII: 344).

¹² Tak w języku ogólnym: *diabelski syn* ‘osoba zła, złośliwa, przebiegła i podstępna’ (Zgółk VIII: 343).

¹³ Por. zapisy dokumentujące frazeologię języka ogólnego: *pokumał się z diabłem*; *diabeł był tam kumem*; *choćby do czarta samego w kumy* ‘o złym człowieku’ (NKPP I: 435, *diabeł* 131).

a także wuj, stryj złego człowieka. Oto odpowiednie jednostki, realizują one schemat KTOŚ JEST KREWNYM DIABŁA¹⁴:

to je od djäbła odnoga/purtkova odnoga [‘stopień pokrewieństwa, pokolenie’, dosł. ‘odnoga drzewa, odgałęzienie’] ‘o człowieku złym, zwłaszcza o kobiecie pyskatej’ (SGK III: 288), ‘o człowieku złym, niegodziwym’ (SGP V: 513); *Kto w błocie siedzi, ten musi czarta w kumy prosić* (NKPP I: 117, *bloto* 10); *Xto pod djäbłą mäškä, muši go v kmotrě¹⁵ prosěc* (SGK II: 176); *Kto f pjeckle sjuži, to muši diabūa fkūmotri vjušć* (SGP V: 509); *Kto przed piekłem mieszka, diabła w kumy prosi; Chto przé pieckle mieszkä, muszy diäbła w kmotrě prosěc* [Cejnowa]; *Kto przed piekłem mieszka, musi diabła w kmotry prosić* [Brz]; *Kto w podle piekła mieszka, prosi diabła w kumy* [Pauli]; *Kto blisko piekła mieszka, diabła w kumy prosi* [Kolberg]; *Kto mieszka na przedpiecku, diabła/czarta prosi w kumy* [Kolberg VIII]; *Kto mieszka na przedpiecku, prosi diabła w kumy* [Kolberg VIII]; *Kto na przedpiecku mieszka, diabła w kumy prosi* [Gloger]; *Kto przy bramie piekła mieszka, ten diabła w kumy prosi* [SJS]; *Kto w pieckle siedzi, diabła w kumy prosi* [Ulanowska]; *Kto już przed piekłem, diabła w kmotry prosić może* [Ad]; *Kto chce w pieckle mieszkać wygodnie, musi szatana prosić w kumy* [Ad]; *Jak idziesz kole piekła, to i czarta musisz strykym nazywać* [Ondrusz]; *Jak chodzisz kole piekła, to musisz diabłu powiedzieć: stryku* [Wardasówna] (NKPP II: 866, *piekło* 11); *Jageš w pieckle – to musis debła strykiem nazywać* (SGGŻ: 309)¹⁶; *Jak poježeš vedlō pēkła, to ňe gadāj purtce ‘diabłu’ jinačē, le uja ‘wuj’* (SGK IV: 247–248); *Jak mäš purtka za uja, to tē są letko dostōneš do pēkła* (SGK IV: 247–248); *Jak mäsz dziäbła strykiem ‘stryjaszkiem’, to sie leko do piekła dostaniesz* (SGP V: 509); *Jak mäsz dziäbła strykiem [‘stryjem’], to się leko do piekła dostaniesz; Jak masz diabła strykiem, to się łatwo do piekła dostaniesz; Kto ma ciotke za diabłym, temu w pieckle będzie dobrze* (NKPP I: 431, *diabeł* 83 [Cinciała, SJS, Ondrusz]).

Zażyłe stosunki złego człowieka z diabłem są również konceptualizowane jako:

KTOŚ JEST PRZYJACIELEM DIABŁA, por.:

Xto djäbła mä za drēxa, pñinže do pēkła (SGK I: 210–211; SGP V: 509);

Łatwiej się z diabłem zbratać niż rozbratać (NKPP I: 432, *diabeł* 102 [Bujnicki]);

¹⁴ Por. *diabelskie pokolenie/nasienie* (NKPP I: 426, *diabeł* 21, łac. *Mala mens, malus animus*).

¹⁵ *Kmotrě* ‘podawanie dziecka do chrztu’ (SGK II: 176).

¹⁶ Por. *Došć razy musisz diabła strykiem nazwać* [Cinciała, Ad]; *Došć już je ludzi, co muszóm diobłu powiadać ujcu* [Derlich]; *Jak je diabol na przedmiešciu, to go trzeba nazywać strykiem* [Broda] ‘tzn. często i ze złym musisz się przyjaźnić’ (NKPP I: 430, *diabeł* 430).

KTOŚ JEST Z DIABŁEM NA TY, por.:

Xto z djablą je na jedno, dostaŋe v pěkłe nálezši plac (SGK I: 210; SGP V: 509);

KTOŚ ZADAJE SIĘ Z DIABŁEM, por.:

ktoś z diabłem dzierży/trzyma/narabia: *z diabłem dzierżyć* ‘mieć konszachty z diabłem, zadawać się z diabłem’ (SGP V: 516); *z diabłami trzymać/narabiać* ‘mieć konszachty z diabłem, zadawać się z diabłem’ (SGP V: 516); *narábac z djáblami* ‘zadawać się z diabłem’ (SGK I: 24); *diabłem narabiać* ‘mieć konszachty z diabłem’ (SGP V: 514); przysł.: *Fto z djablém narobio, snim tyz umiyy-ro* (HodPP: 60);

KTOŚ MA SPÓLKĘ Z DIABŁEM/GOSPODARZY Z DIABŁEM, por.:

mieć spółkę z diabłem ‘mieć konszachty z diabłem, współpracować z nim’ (SGP V: 515);

Z tim človékq zli [‘zły duch, diabeł’] *gospodaři* [‘rządzi’] (SGK VI: 234);

Wziął go diabeł za stary dług ‘tzn. już dawno wart był piekła’ (NKPP I: 436, *diabeł* 155 [Rys, Linde, Ad, Swarsz]);

Na tym handlu traci, kto się z diabłem braci [Fac]; *Na tej sprzedzi straci, kto się z diabłem zbraci* [Ad]; *Kto z diabłem handluje, ten zawsze straci* [SJS] (NKPP I: 433, *diabeł* 110).

Bliskość złego człowieka i diabła jest obrazowo przedstawiana także we frazeologizmach, które realizują schemat ZA KIMŚ DIABEŁ CHODZI:

za nim purtce [‘złe duchy, diabły’] *xoʒo* ‘o człowieku niedobrym’ (SGK IV: 228);

Xto od Boga odstópi, do tego purtk [‘diabeł’] *vnet přestópi* [‘zrobi krok, zbliży się, przystąpi’] (SGK V: 159)¹⁷.

Inny sposób przedstawiania złego człowieka we frazeologii i paremiologii gwarowej to mówienie, że on sam – a właściwie jego postępowanie, jego złe uczynki – sprawiają diabłu radość. Schemat Z KOGOŚ DIABEŁ SIĘ CIESZY realizuje przywołane w tytule artykułu powiedzenie *Ś ciebie mo diabol pocięchę* (NKPP I: 436, *diabeł* 157 [Ondrusz]) ‘ironicznie o złym człowieku’, a także przysłowia wskazujące konkretne negatywne cechy widoczne w postępowaniu złego człowieka:

¹⁷ Por. *Xto od Boga odstópi, temu purtk pomocě hé poskópi* (SGK V: 59).

Na kogo ludzie płaczą, to nad takim diabeł się śmieje ‘o człowieku okrutnym, wyzyskiwaczu’ (NKPP II: 960, *plakać* 8 [Gregorowicz]), można jednak przyjąć, że paremia ma szersze, bardziej ogólne znaczenie: odnosi się do człowieka złego;

Gdzie rodzice na łasce, tam diabeł w ręce klasce (NKPP III: 57, *rodzice* 3 [Milewska Wisła]¹⁸) ‘o człowieku nie dbającym o innych, tu – o własnych rodziców (znajdujących się zapewne w podeszłym wieku), człowieku łamiącym w ten sposób czwarte przykazanie Dekalogu (*Czczij ojca swego i matkę swoją*)’.

O złym człowieku mówi się w analizowanych frazeologizmach i przysłowiach:

- 1) porównując go do diabła (taki jak diabeł) i z diabłem (gorszy niż diabeł);
- 2) wskazując przyczynę tego, że jest złym człowiekiem
 - uległ pokusom diabła,
 - opętał go diabeł,
 - oddał duszę diabłu,
 - ktoś zadał mu diabła,
 - diabeł go stworzył;
- 3) przywołując bliskość człowieka i diabła – poprzez ukazanie (w sferze obrazowej jednostek frazeologicznych i paremiologicznych) rodzinnego pokrewieństwa człowieka z diabłem, bliskiej znajomości czy przyjaźni człowieka z diabłem, współpracy człowieka z diabłem, która ma charakter gospodarczy czy handlowy;
- 4) przywołując sytuację, kiedy człowiek i diabeł stanowią jedno (diabeł w ciele człowieka lub na powierzchni jego ciała);
- 5) ukazując całkowite podporządkowanie człowieka diabłu;
 - człowiek jest łupem, zdobyczą diabła;
 - człowiek jest własnością diabła;
- 6) ukazując radość diabła z takiego stanu rzeczy.

Część z przedstawionych podczas analizy gwarowych frazeologizmów i paremii schematów konceptualizacji znaczenia ‘ktoś jest złym człowiekiem’ powstała dzięki nawiązaniu do codziennych doświadczeń, do kontaktów międzyludzkich, część natomiast można potraktować jako ślady ludowych przekonań wierzeniowych.

Wiele jednostek ma wartość eufemistyczną. Zaprezentowane frazeologizmy i przysłowia nie tylko opisują złego człowieka, wyrażając negatywną ocenę jego postępowania, ale i – zwłaszcza paremie – przestrzegają przed kontaktem z diabłem, a właściwie ze złem, które diabeł symbolizuje.

¹⁸ Por. *Gdzie rodzice na łasce, tam diabeł ogón klasce*.

Literatura

- HODPP: S.A. Hodorowicz, *Podholańskie porzypadła i pogworki maści wselijakiej ku cleka zadumie i wesołości dane*, Nowy Targ 2006.
- NKPP: J. Krzyżanowski (red.), *Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich*, w oparciu o dzieło Samuela Adalberga oprac. zesp. red. pod kier. J. Krzyżanowskiego, t. I–IV, Warszawa 1969–1978.
- ONDRUSZ J., 1954, *Przysłowia i powiedzenia ludowe ze Śląska Cieszyńskiego*, Czeski Cieszyn.
- ONDRUSZ J., 1960, *Przysłowia i przymówiska ludowe ze Śląska Cieszyńskiego*, „Prace i Materiały Etnograficzne”, t. 15, cz. 1, Wrocław.
- SFGD: M. Rak, *Słownik frazeologiczny gwary Dębna w Górach Świętokrzyskich*, Kraków 2005.
- SFŚL: L. Przymuszała, *Słownik frazeologizmów i typowych połączeń wyrazowych w gwarach śląskich*, Opole 2013.
- SGGŻ: J.K. Nowak, *Słownik gwary górali żywieckich. Objasnienia, przykłady, słownik alfabetyczny i tematyczny*, Warszawa 2000.
- SGK: B. Sychta, *Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej*, t. I–VII, Wrocław 1967–1976.
- SGP: *Słownik gwar polskich, Źródła* i t. I, red. M. Karaś, J. Reichan, t. II–V, red. J. Reichan, S. Urbańczyk, t. VI, red. J. Okoniowa, J. Reichan, t. VII–IX, red. J. Okoniowa, J. Reichan, B. Grabka, od z. 29, red. B. Grabka, R. Kucharzyk, J. Okoniowa, J. Reichan, z. 1, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, od z. 2 Łódź, t. III, Wrocław – Warszawa – Kraków, od t. IV – Kraków, 1977–.
- SGŚ: B. Wyderka (red.), *Słownik gwar śląskich*, t. I–XIII, Opole 2000–2012.
- SŁ NKPP: *Słownik wyrazów staropolskich*, [w:] NKPP IV: 165–265.
- TYRPA A., 2005, *Frazeologia somatyczna. Związki frazeologiczne o znaczeniach motywowanych cechami części ciała w gwarach polskich*, wyd. II, Łask.
- ZGÓLK: H. Zgólkowa (red.), *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny*, t. I–L, Poznań 1994–2005.

www.akademicka.pl

ISBN 978-83-7638-738-3

